

TABU I EUFEMIZACJA A TREŚCI AKSJOLOGICZNE

Język w kontekście kultury.
Wartościowanie i stereotypizacja

dr Anna Piechnik

Literatura

Anna Dąbrowska, 1993, *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*, Wrocław.

Maciej Grochowski, 2001, *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*, Warszawa.

Zenon Leszczyński, 1988, *Szkice o tabu językowym*, Lublin.

Stanisław Sierotwiński, 1986, *Słownik terminów literackich*, Wrocław.

TABU

- polinezyjskie pochodzenie słowa (zapożyczone do ang. w XVIII w. przez kapitana Jamesa Cooka)
- Znaczenie: '**zakazany**' i '**święty**', taki, którego należy się obawiać
- Tabu pierwotne – wywołane lękiem, czcią i szacunkiem wobec świętości (religijna podbudowa)
- na gruncie europejskim pojęcie rozpowszechnione w różnych dziedzinach nauki (etnografia, psychologia, socjologia, religioznawstwo, językoznawstwo)

EUFEMIZMY

Jednostka językowa **staje się eufemizmem** w zestawieniu z inną jednostką, która z punktu widzenia przyjętej konwencji nie jest aprobowana (**jest objęta tabu**) lub oceniana jest jako gorsza (aprobowana w mniejszym stopniu)

Konwencja przyjęta w danej zbiorowości **może obowiązywać w języku ogólnym bądź w języku określonej dziedziny ludzkiej działalności**, np. w języku polityki, dyplomacji, religii

TABU

- Wiedza o istnieniu tabu nabywana w procesie wychowania
- Przestrzeganie tabu nie oznacza jego rozumienia i akceptacji (irracjonalność)
- tabu **chroni wartości ogólnoludzkich** (wartość tabu widoczna, gdy to tabu jest łamane, por. zniesienie tabu śmierci w czasie wojny; pogarda wobec ciężko chorych)
- zanik tabu jako jedno z najniebezpieczniejszych zjawisk współczesności (L. Kołakowski)

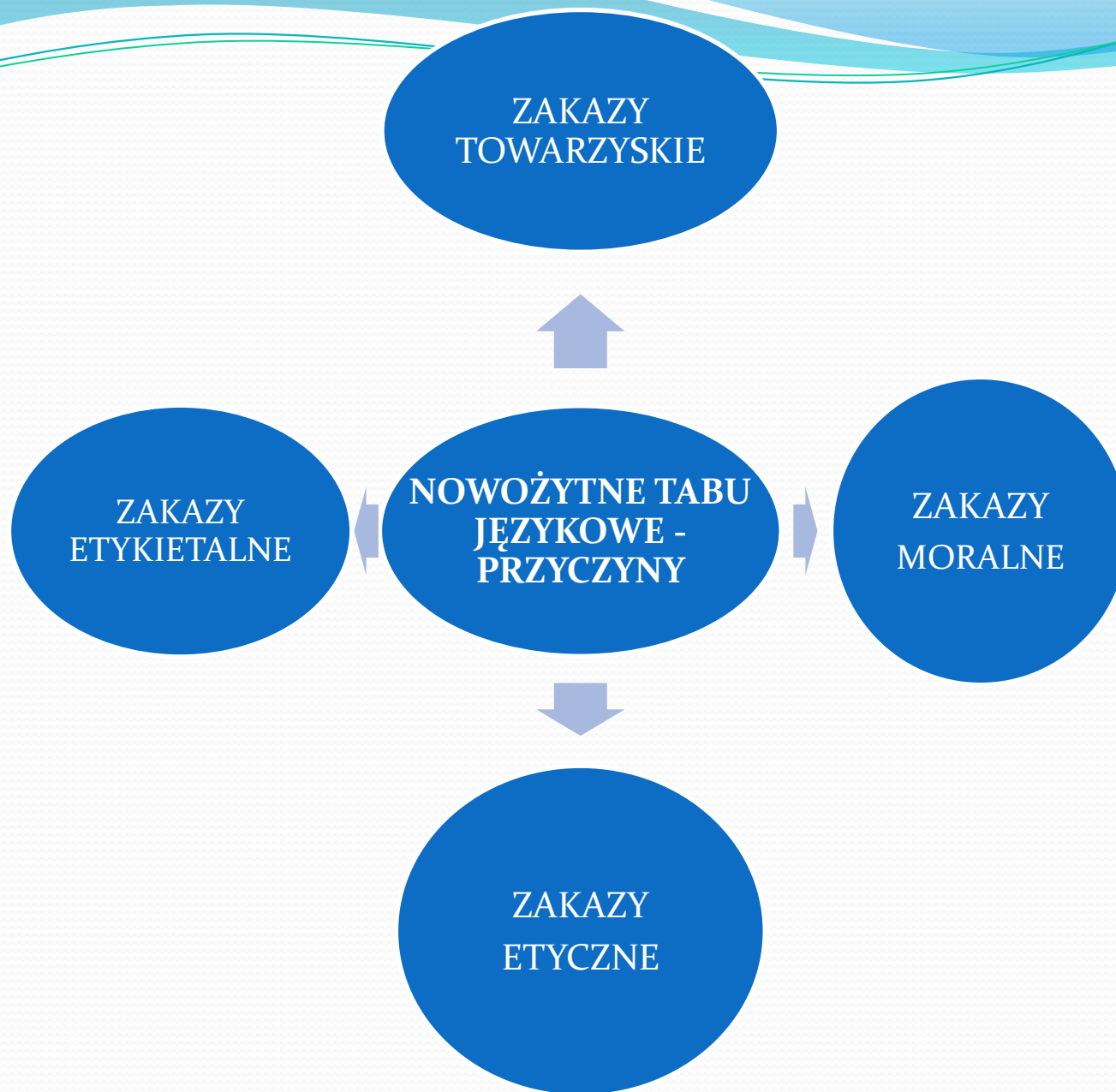
TABU OBEJMUJE

- nieużywanie imion Istot Boskich
- strach, często zabobonny, wobec diabła (por. klątwa *Niech cię piekło pochłonie!*)
- tabuizowanie nazw zwierząt budzących strach (nienotowane we współczesnej polszczyźnie), por. *niedźwiedź*

pie. *rtkos *rktos
(łac. *ursus*)

niedźwiedź 'miodojad'
(mědv-edŭ)

kult. łow.
miś

MAGIA JĘZYKOWA JAKO KLUCZ DO ZROZUMIENIA TABU

„U źródeł zjawiska określanego mianem magii językowej leży identyfikacja, **utożsamienie wyrazu z nazywaną przezeń rzeczą** i wypływająca stąd **wiara w realną siłę sprawczą słowa**” (B. Walczak)

- ✓ myślenie magiczne wsparte na przekonaniu, że między rzeczami a ich nazwami istnieje bezpośredni związek (nazwa immanentnym składnikiem rzeczy)
- ✓ *Nie wywołuj wilka z lasu; O wilku mowa, a wilk tu* (łac. *Lupus in fabula*; ang. *Talk of the devil and he will appear*; niem. *Den Teufel an die Wand malen*; ukr. *Pro vouka pomouka a vouk u chatu*; *My o vlku a vlk tady*)
- ✓ wstrzymywanie się przed mówieniem określonych rzeczy „żeby nie zapeszyć” (np. zakaz życzenia *Powodzenia!* oraz zakaz podziękowania; zakaz używania powszechnie znanych nazw zwierząt podczas polowania)

TABU według Freuda

Tabu - prastary zakaz, narzucony z zewnątrz, sprzeciwiający się najsilniejszym chęciom człowieka

Elementy wspólne różnym definicjom:

- Zakaz lub posiadanie tajemniczych i niezrozumiałych właściwości charakterystyczne dla obiektu objętego tabu
- stosunek wobec obiektu tabu – szacunek, respekt, dystans
- ‘ten, którego należy unikać z jakiegoś powodu’

WYRAZY-TABU (obszary tabuizowane)

- ✓ sfera religijna (wierzenia religijne) i przesady
- ✓ sfera intymna, erotyczna
- ✓ sfera zagrożeń dla człowieka (coś groźnego, coś, czego się człowiek boi)
- ✓ sfera polityki (objęta cenzurą)

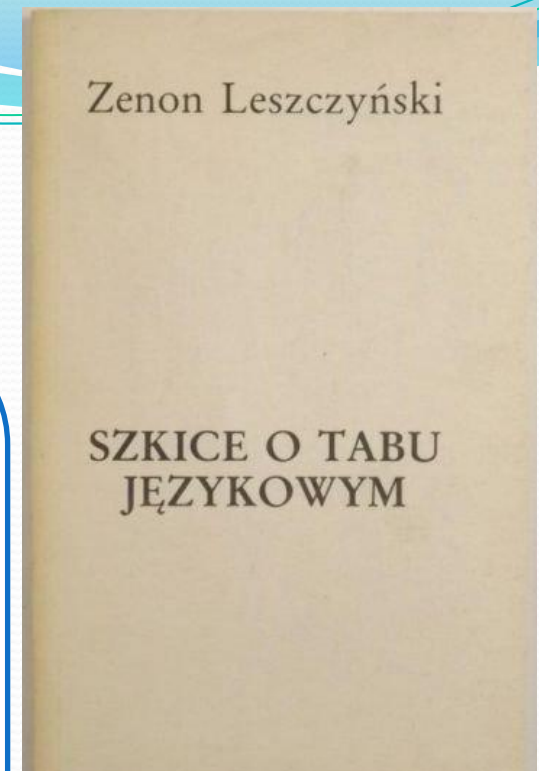
SELEKTYWNOŚĆ TABU OGRANICZENIA SYTUACYJNE

Wyrazy-tabu związane z określonymi polami znaczeniowymi

- ✓ wulgarne, stosowane przerośne jako wyzwiska, nazwy: narządów płciowych, stosunków płciowych, nazwy związane z fizjologią (wydalanie i wydaliny)
- ✓ obraźliwe, deprecjonujące określenia grup narodowych

JĘZYKOWE MECHANIZMY ZWIĄZANE Z TABU

TABU W PLANIE TREŚCI – przemilczanie obszarów/ zjawisk objętych tabu w związku z obowiązującym/ przyjmowanym zakazem (w efekcie eliminowanie tematu tabu, nie tylko wyrazu- tabu)

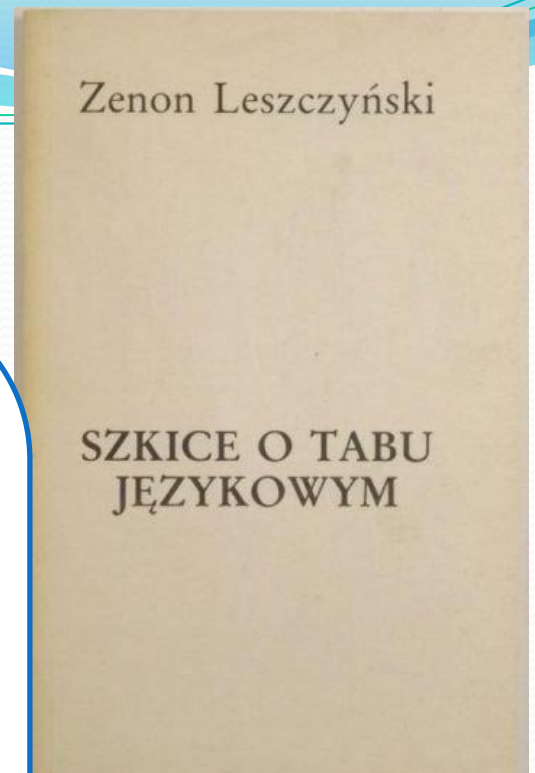

JĘZYKOWE MECHANIZMY ZWIĄZANE Z TABU

TABU W PLANIE WYRAŻANIA – stosowanie
określeń zastępczych, mówienie nie wprost;

EUFEMIZMY:

- przekształcenia
- peryfrazy
- elipsy
- synonimy
- aluzje
- informacje metajęzykowe

EUFEMIZMY

Wszelkie wyrażenia językowe, które:

1. Charakteryzują obiekt lub stan rzeczy w sposób **pośredni (nie wprost)**;
2. Są użyte **zamiast jednostki, która służy do bezpośredniej charakterystyki** tego samego typu obiektu lub stanu rzeczy;
3. Są **oceniane** z punktu widzenia przyjętej przez daną zbiorowość konwencji **jako lepsze** – w opozycji do wyrażen prezentujących charakterystykę bezpośrednią, uważanych za gorsze.

Maciej Grochowski
**Słownik polskich
przekleństw
i wulgaryzmów**

JĘZYKOWE MECHANIZMY ZWIĄZANE Z TABU – EUFEMIZACJA

Przekształcenia eufemistyczne:

np. *cholewa*, *choroba*, *Holender*, *jak babcię kocham*, *rany koguta*

- ✓ brak jednego, przewidywalnego schematu słowotwórczego
- ✓ w wyrazach tabu – **pozostawianie początkowego fragmentu** (litery, sylaby, większej części)
- ✓ w wyrażeniach, frazeologizmach – **podmienianie wyrazu-tabu** innym

Zenon Leszczyński

SZKICE O TABU
JĘZYKOWYM

JĘZYKOWE MECHANIZMY ZWIĄZANE Z TABU – EUFEMIZACJA

Zenon Leszczyński

SZKICE O TABU
JĘZYKOWYM

- ✓ **Elipsy eufemistyczne – pominięcie wyrazu-tabu**
np. *O rany!, A niech cię!*
- ✓ **Synonimy eufemistyczne**, np. *diabeł* – *zły*, *umarł* – *odszedł*
- ✓ **ucięcia** – pozostawienie początkowej litery bądź abecedłowej nazwy litery, np. *Dzieci siedzą, słuchają, a on ciągle **ka** i **cha**, **ka** i **cha***
- ✓ **sfrazeologizowane peryfrazy**, np. ‘toaleta’ – *tam, gdzie król chodzi piechotą*

EUFEMIZM

Figura polegająca na osłabieniu drastyczności określenia
przez omówienie, przybiera często postać peryfrazy
metonimicznej

(S. Sierotwiński, *Słownik terminów literackich*)

JĘZYKOWE MECHANIZMY ZWIĄZANE Z TABU – EUFEMIZACJA

✓ Aluzje eufemistyczne

Po dokładnym zrewidowaniu (przez pierwszą grupę straży) leżącego na ziemi odzienia, nagusy znów biegiem wracali... albo nie wracali. Jeśli wrócili, to szli do wagonów
(Moczarski, *Rozmowy z katem*)

✓ Eufemistyczne konstrukcje **metajęzykowe**

Śmieliśmy się, pamiętam, długo z pewnego miejskiego literata, który, wybrawszy się do Bronowic i zastawszy, dzięki tej chytrej samoobronie Tetmajerów, tylko małą Isię, zaczął jej bardzo kwieciście mówić o pięknie natury, że ona sama jest jak te kwiaty polne, etc.; na co sześćioletnia Isia odpaliła mu arcystaropolską propozycją (Boy)

EUFEMIZOWANIE

CELE:

- **delikatność i grzeczność** w rozmowie (tzw. **tabu kurtuazyjne**)
 - np. nieużywanie nazwy ciężkiej choroby, która dotyczy rozmówcy lub jego bliskich (*Nie mów o sznurze w domu powieszonego*), nienazywanie wprost tego, co sprawia przykrość (np. *jesteśmy już... niemłodzi*);
 - * np. łacina jako kod medyczny „eufemizujący” dosadne nazwy chorób z polszczyzny ogólnej

EUFEMIZOWANIE

CELE:

- chęć pomniejszenia, złagodzenia bądź strywializowania kwestii, o której się mówi (np. zamiast *ludobójstwo*, *mordowanie Żydów – ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej*) – tzw. **tabu dyplomatyczne** (np. uciekanie od nazywania spraw wprost, wskazywanie zbyt ogólnikowe lub zbyt szczegółowe)

EUFEMIZOWANIE

CELE:

- ochrona przed zgorszeniem (niemówienie o kwestiach intymnych: fizjologicznych, erotycznych)
- dbałość o dobry smak i estetykę słowa
- chęć zachowania dyskrecji

EUFEMIZOWANIE

CELE:

- **ochrona siebie** – ze wstydu nie ujawnia się własnych słabości, okoliczności poniżających mówiącego, nie nazywa się wprost własnego niewłaściwego postępowania, siebie jako sprawcy (*bardzo się pomyliłem – zaszła pomyłka*)
- **nobilitacja nazywanego** – np. eufemizowanie nazw zawodów nieprestizowych (*sprzątaczką/ sprzątacza – pani sprzątająca, konserwator(ka) (powierzchni płaskich)*).

PRZYCZYNY EUFEMIZOWANIA

1. Wierzenia religijne, magia i strach
2. Przyzwoitość, skromność, wstyd (*tabu przyzwoitościowe*)
3. Dobre wychowanie, współczucie, litość
4. Tabu dyplomatyczne („wyrachowana uprzejmość”) – w języku administracji, dyplomacji, reklamy, propagandy

EUFEMIZMY

1. Wierzenia religijne
2. Nazwy niebezpiecznych zwierząt
3. Nazwy chorób
4. Śmierć i zjawiska z nią związane (umieranie, wyobrażenia śmierci, samobójstwo, trumna, cmentarz, pogrzeb)
5. Wady, nałogi i przywary (głupota, kłamstwo, skąpstwo, nuda, pijaństwo)

EUFEMIZMY

□ Cechy fizyczne człowieka

- starość – *Bardzo niemłody, już po osiemdziesiątce*
- uroda – *Jej wygląd odbiega od dobrego*
- łysina – *Patrzyłem na swoje cofnięte włosy i poszerzoną twarz*
- grubość – *o obfitych/ rubensowskich kształtach; przy kości*
- chudość – *szczypiorek, długopis*
- wzrost – *milimetr (wysoki), pchła (niski)*
- deformacje ciała, kalectwo – *nogi na beczce prostowane; nieporozumienie w oczach (zez); ułomny, niepełnosprawny – inwalida – osoba z niepełnosprawnością*

EUFEMIZMY

▣ Status finansowy, pieniądze

- Pieniądze i sumy pieniędzy – *sumka, nieźle parę groszy, melon*
- Dług, wyłudzenie – *zostawić na pamiątkę (przywłaszczyć), zaciągnąć bezzwrotną pożyczkę*
- Bogactwo – *mieć pełną/ wypchaną kieszeń, nieźle się powodzi, być przy kasie; niebiedny*
- Ubóstwo – ***pauperyzacja***; *nie móc związać końca z końcem, mieć chudy portfel; splukany*
- Płacenie – (ile kosztuje?) *Na jaką sumę/ kwotę mam się przygotować?*

EUFEMIZMY

□ Etykieta językowa

- Oznaczenie *ja*: *jak już powiedzieliśmy* (*my* zamiast *ja*); *tekst został już napisany* (obiekt w miejsce agensa)
- Tryb rozkazujący – zastępowanie bezpośredniego apelu pytaniem, prośbą, sugestią: *Czy mógłbyś już wyjść?*, *Czy się nie spieszysz?*
- Negacja, asertywność, pozbywanie się czyjegoś towarzystwa – *twój dalszy pobyt tu jest niepożądany*; *niezgodność poglądów* (kłótnia)

EUFEMIZMY

▣ Przewinienia i kary

- Kradzież – *nie oddać, pożyczyć, zabrać, przykleić się do rąk*; czasowniki na *-nąć* oznaczające momentalność: *rąbnąć, skubnąć, drapnąć, chapnąć, zwinąć, buchnąć*
- Łapownictwo, przekupstwo – *dawać, brać, smarować, kopertówka*
- Nazwy policjanta, tajniaka, donosiciela – *gliny; smutny pan* (tajniak); *kabel, uszatek*
- Więzienie – *paka, pudło, iść do kicia, mamra*

EUFEMIZMY - Połajanki, przekleństwa, wyzwiska

- Kłąć – *rzucać brzydkim słowem, mówić nieparlamentarnie, rzucać mięsem, zajeżdżać łaciną, odsądzić od czci i wiary*
- Poszczególne przekleństwa:
- ✓ Pozostawienie głównej sylaby: *kurna chata, kurczę flak, kurtka na wacie, kurtyna w górę; skubany, skunks, skurkowaniec* (nagłos *kur-*, *sk(ur)-* buduje eufemizm wulgarny); *pier-*: od pierwszego wejrzenia
- ✓ „ciąg przyprawowy”: *pieprzyć – chrzanić – paprykować – solić – przyprawiać*
- ✓ Upodobnienie brzmieniowe: *kurza twarz/ noga/ kość/ stopa*
- ✓ Wprowadzenie synonimu o słabszym natężeniu emocji – *dostać w pyszczek, trzymać za pysio*

EUFEMIZMY - Połajanki, przekleństwa, wyzwiska

- ✓ Pozostawienie nagłosu i wygłosu: *kutwa, kuźwa*
- ✓ Dodanie głosek – *chmurwa*
- ✓ Metateza – *kuwra, wiśnia*
- ✓ Neosemantyzmy o brzmieniu pozwalającym zidentyfikować *verbum proprium* – *rwa kulszowa, bulwa*
- ✓ Podmienienie elementu dłuższej konstrukcji – *po jasną Anielkę, pocałuj mnie w nos, mam cię w głębokim poważaniu*
- ✓ Peryfrazą – *czworonóg różowy z kręconym ogonkiem, koleżanka czworonożna*

EUFEMIZM A WULGARYZM

□ opozycja w przypadku:

- **semantycznej tożsamości** eufemizmu z wulgaryzmami, np. kuchnia, kur, kurczę, kurde, kurna;
- **funkcjonalnej tożsamości** z przekleństwami (przekleństwa są semantycznie puste), np. Ja cię kręcę!; *Znowu nie możesz, do licha ciężkiego, niczego pojąć!*

EUFEMIZMY

nazwy części ciała, nagość i strój

- Intymne części ciała, związane z płcią, erotyką i czynnościami fizjologicznymi
 - Pośladki – *cztery litery, cięższa część ciała*
 - Piersi – *pierwsy, płuca, głęboki/ płytki oddech*
 - narządy płciowe – *męskość, klejnot, łono, kobiecość*
- Nagość – *Strój Adama i Ewy, rozebrany jak do rosołu, jak go Pan Bóg stworzył*
- Bielizna – *pewna część munduru; ubranie, którego słońce nie zwykło oglądać*

EUFEMIZMY

Czynności fizjologiczne

- ✓ *Iść za potrzebą, iść w sprawie osobistej; muszę wyjść na chwilę; iść umyć ręce; iść poczytać gazetę*
- ✓ *Metaforycznie – połączyć się z morzem, zatelefonować*
- ✓ *Nazwy miejsc – czytelnia, WC: wydział celny, wujek i ciocia, Warszawa Centralna*
- ✓ *Wydzieliny – produkty przemiany materii, ekskrementy; womity, jechać do Wymiotkowa; wiatr, zły zapach*

EUFEMIZMY

Stany fizjologiczne kobiet

- ✓ Dziewictwo – *wianek, cnota*
- ✓ Menstruacja – *te dni, mieć wizytę*
- ✓ Ciąża– *być brzemienną, w stanie błogostawionym, przy nadziei; być podniesioną do drugiej potęgi,*
- ✓ Połóg – *rozwiązanie, termin*

EUFEMIZMY

Życie seksualne

- ✓ Stosunek płciowy – *akt miłosny, zbliżenie; spać z kimś*
- ✓ Prostytucja – *najstarszy zawód świata, córka Koryntu, kobieta lekkiego autoramentu, osoba lekkich obyczajów*
- ✓ Kochanka, kochanek – *przyjaciel/ przyjaciółka, znajomy/ znajoma*
- ✓ Konkubinat – *żyć na kartę rowerową, na kocią łapę*
- ✓ Homoseksualizm – *ciepły brat, braciszek*
- ✓ Zdrada – *skok w bok, mieć kogoś na boku*

ŚRODKI SŁUŻĄCE DO EUFEMIZOWANIA

❖ FONOLOGICZNE

- **Ucięcie:** *G... mnie to obchodzi*
- **metateza:** *wiśnia* (świnia)
- **Substytucja** (podstawienie głoski) – *żówno*
- **Aluzja** fonetyczna: *odpierwiastkuj się*
- Nazwa pierwszej litery: *w de*
- Zmiana sposobu wymawiania: *psja krew*

ŚRODKI SŁUŻĄCE DO EUFEMIZOWANIA

❖ MORFOLOGICZNE

- **fleksyjne:** stopniowanie – *mocno starsza pani*
- **Słowotwrcze:** zdrobnienia – *wojenka, świnka, małpeczka, skubaniutki*; sufiksy eufemizujące: *-awy, -owaty*: *grubawy, durnowaty*; prefiksy *nie-*: *nieciekawy* ‘nudny’, *niemądry* ‘głupi’

ŚRODKI SŁUŻĄCE DO EUFEMIZOWANIA

❖ LEKSYKALNE

- **synonimy:** *ululany, zawiany, przynapity, wypity*
- **antonimy:** *nie pierwszej młodości, nieładny*
- **hiperonimy:** *coś, to, tentegować; wyjść ('iść do toalety')*
- **Wyrazy obce, zapożyczone:** *Mater Dei, kurtyzana, szajs*
- **Zapożyczenia wewnętrzne, z innych rejestrów polszczyzny:** z urzędowego – *nabyć, dokonać kupna* (kupić); z literackiego – *rezydencja*, z gwar przestępczych – *pudło, paka*

ŚRODKI SŁUŻĄCE DO EUFEMIZOWANIA

❖ SEMNATYCZNE

- **metafora:** *mieć nierówno pod sufitem, zasnąć na wieki*
- **Metonimia:** *wyjść nogami do przodu, zamknąć oczy, serce przestało bić*
- **Peryfrazą:** *działalność mocno skrócona z kodeksem karnym*
- **Antonimazja** (metonimia z użyciem nazwy własnej zamiast apelatywu lub odwrotnie): *jechać do Rygi, być w Błędowie* (błądzić)
- **Litota** (zaprzeczenie cechy niebędące antonimem) – *niegłupi*
- **Ironia** – *Aleś ty mądry*

ŚRODKI SŁUŻĄCE DO EUFEMIZOWANIA

❖ GRAFICZNE

- **Wielokropek:** *on jak był..., tak będzie...*
- **Cudzysłów ironiczny**
- **Zmiany ortograficzne** – *smrood*
- **Znaki interpunkcyjne** – *Był nie najgłupszy(?)*

- *Podczas rodzinnego spotkania doszło do małej wymiany zdań*
- *Wiersze Pana jeszcze nie nadają się do druku, ale warto pracować, bo niewątpliwie posiada Pan pewne zdolności.*
- *On upadł. Wtedy zabrałem mu portfel.*
- *Ojciec zawiesił na ścianie mapę Polski, którą skombinował w biurze.*
- *Za szantaż i wyłudzenie poszedł za żelazne firanki.*
- *Żeby choć jeden taki-owaki się zatrzymał, jak mu zajęć pod koła wpadł!*
- *Spaprykuj mi stąd! Pókim dobry!*
- *Proszę szczerze przyznać, że pana trafia szlaczek z zazdrości!*
- *Dyskutowaliśmy tak intensywnie, że omal nie doszło do twarzobicia.*

- *Właściciel obiecał nagrodę dla tych, którzy przekroczą próg w stroju wysoce niekompletnym.*
- *Nie przejawiała zawstydzenia mimo że zastali ją w dość skromnym przyodziewku.*
- *Miała nogę w pończosze, odsłoniętą wysoko. Może to jedna z „takich” – pomyślał, przypominając sobie legendę lokalu.*
- *Adam nie pierwszy raz minął się z prawdą.*
- *Kobiety do sprzątania nie uświadczysz w Warszawie za mniej niż 10 zł/h*

MOTYWACJA IDEOLOGICZNA EUFEMIZMÓW

Kraje rozwijające się (biedne, zacofane kraje)

Osoby o niskich dochodach (biedne osoby)

Osoby mniej wykształcone (niziny społeczne)

Nadmiar siły roboczej (bezrobotni)